

Recenze a zprávy

Norbert BACHLEITNER, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848. Mit Beiträgen von Daniel Syrový, Petr Píša und Michael Wögerbauer, Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2017, 528 s. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen 28)*

Cenzúra v jej patentných či latentných podobách je súčasťou dejín komunikácie. Ruka v ruke s rozvojom typografického média sa vyvíjal aparát jeho kontroly a represie. Norbert Bachleitner a kolektív odborníkov na dejiny literatúry a komunikácie v predloženej publikácii prinášajú panorámu jednej etapy tohto vývoja. Vydaniu monografie predchádzalo budovanie databázy zakázaných kníh. Vznikla z výstupov viedenskej cenzorskej komisie – súpisov cenzurovaných vydaní s rôznym stupňom povolenia resp. zákazu. Boli základnou inštrukciou pre prácu cenzorov v monarchii. Ich formujúci význam nie je potrebné zdôrazňovať a spôsob, akým sú dnes súpisy sprístupnené, ocení každý bádateľ v oblasti dejín literatúry, vedy filozofie, či dejín vydávania alebo knižného obchodu. Monografia však presahuje rámec tohto prameňa, aby uchopila problematiku v kultúrno-historických a literárno-teoretických súvislostiach.

V týchto intenciách prináša úvodná kapitola prehľad najdôležitejších teoretických konceptov cenzúry. Je to priestor, v ktorom sa nachádzajú nielen práce teoretikov literárnej komunikácie (Aleida Assmann, Jan Assmann, Judith Butler, Michael Holquist, Armin Biermann), sociológov (Ulla Otto, Pierre Bourdieu), ale aj práce Sigmunda Freuda a Michaela Foucaulta. Leitmotívom je teoretický posun od konceptu *old censorship* ku konceptu *new censorship*. *New censorship* má postupne odhaliť, že cenzúra nie je len to, čo vystupuje v podobe zákazov a zásahov inštitúcií vytvorených na tento účel, ale aj obmedzovanie a skresľovanie výpovedí v mnohých rovinách, hoci výskum cenzúry v 18. a 19. storočí odkryl dosiaľ najmä inštitúcie a zásahy, teda to, čo označujeme ako *old censorship*. V rámci týchto úvah prináša Norbert Bachleitner definovanie cenzúry ako mocenského nástroja vytvoreného s cieľom odstrániť zo spoločnosti to, čo sa považuje za škodlivé a ohrozujúce, a zabrániť tak nesprávnemu vývoju (*Fehlentwicklungen*) v psychickej, politickej a sociálnej oblasti, pričom osciluje medzi garanciou istoty, návodom na šťastnejší život a sociálnou disciplinizáciou poddaných, ktorých považuje za nesvojprávnych. Historický vývoj pritom ponúkol širokú paletu opatrení voči autorom, vydavateľom, kníhkupcom, majiteľom čítární – od zákazu diela cez zákaz celého vydavateľského programu až po zavretie podniku. Ovplyvňovanie literárneho života viedlo k autocenzúre a postupne vygenerovalo vhodné stratégie písania. Perspektíva *new censorship* otvára perspektívu odkrývania neformálnej cenzúry – ekonomických tlakov, výchovy, selekcie pri výber akvizícií verejných knižníc a podobne, perspektívu vnímania jej „evolúcie“ od násilných k subtílnym metódam ovplyvňovania.

Podkapitola *Aká nebezpečná je literatúra* pripomína metaforu mediálnej komunikácie ako psychickej náказы vedúcej k napodobňovaniu. Knihy boli oddávna považované za principiálne nebezpečné. Práve v skúmanom období sa čitateľské publikum, predtým tvorené nepočetnou vrstvou vzdelaných, rozšírilo na mohutnejší segment formujúcej sa občianskej verejnosti a transfer myšlienok vnímaný ako „náказа“ nadobudol „epidemické“ parametre. Bol to zároveň začiatok sekularizácie poznania, ktorá vyvolala protiakciu v podobe „byrokratizácie poznania“, a zároveň konflikt medzi dvoma tendenciami: na jednej strane trend rozširujúceho sa prístupu k informáciám, na druhej

strane snaha o kontrolu a obmedzenie tohto prístupu na vybraný okruh recipientov. Paranoja cenzorov a ich zadávateľov ponúka otázku, aký mala literatúra skutočný vplyv. Psychológovia nás upozorňujú, že zmeny postojev vďaka literatúre sú nepravdepodobné a kladú pred nás otázku zmyslu výskumu cenzúry. Norbert Bachleitner upozorňuje na širšie, kontextuálne významy a ciele. Napríklad bádanie v oblasti sociálneho hnutia v osvietenstve, občiansko-emancipačného hnutia absolutizmu či skúmanie odklonu od náboženských autorít patria k javom, ktorých vývoj možno pochopiť vďaka tlaku na rozširovanie ideí prostredníctvom typografického média.

Takmer sto rokov vývoja vníma Bachleitner ako dve relatívne autonómne etapy – obdobie 1751–1791 a 1792–1848. Toto členenie vychádza z legislatívy nastavujúcej nielen technické a organizačné a inštitucionálne rámce, ale aj „ducha“, atmosféru a ciele v danom období. Takto vznikli dve kapitoly koncentrované na rakúske územie monarchie. Analyzujú jednak cenzorský systém v danom období, jednak prinášajú „komentovanú štatistiku zákazov“.

Za najdôležitejší znak obdobia 1751–1791 považuje „službu cenzúry osvietenstvu“. Na jeho počiatku bola tereziánska reforma cenzúry, tu predstavená vďaka širokej báze publikovaných výskumov. Po nej prišla jozefínsko-leopoldovská epocha. Rovnako je spracovaná ako dejiny legislatívy a v prameňoch preukázateľných cenzorských prípadov a káuz (Johann Baptist von Alxingera, Karla Friedricha Bahrdta, Josepha Richtera, Paula Henricha Dietricha von Holbach a iných). Táto časť monografie vychádza prevažne z publikovanej staršej literatúry. To, čo je v predloženom diele originálne, je spomenutá komentovaná štatistika – analytické spracovanie súpisov zakázaných kníh. Tabuľky, grafy a diagramy demonštrujú možnosti použitia v úvode spomenutej databázy. Umožňujú vnímať zákazy na základe rôznych kritérií – jazyk, žáner, miesto vydania, vydavateľa a podobne. Vďaka databáze bolo možné zostaviť rebríček najčastejšie proskribovaných autorov analyzovaného obdobia. Percentuálne prepočty inšpirovali k dedukciám a úvahám o medzinárodnom prepojení knižného obchodu a kultúrnom transfere. Predovšetkým pohľad na zoznam autorov a počty ich zakázaných diel považujem za zaujímavý. Obsahuje mená, ktoré môžu byť i pre odborníka na dejiny literatúry či typografického média v tomto období neočakávané a prekvapivé, ale iné naopak potvrdzujú tušenia. V období 1754–1780 na prvej pozícii ocitol Voltaire s 92 dielami, ale v období 1783–1791 to už bol relatívne menej známy, ale produktívny ultraosvietenc Karl Friedrich Bahrdt s 15 titulmi. Na tretej priečke sa ocitol aj v Uhorsku dobre známy Friedrich Trenck so 6 titulmi. Pohľad na zoznam vydavateľstiev inšpiroval analýzu používania falošných impres. 70 zákazov dosiahlo vydavateľstvo „Marteau“ v Kolíne. V skutočnosti však najmä politické a erotické knihy renomovaného vydavateľstva Elzevir v Amsterdame alebo iných nemeckých vydavateľstiev.

Rok 1792 bol medzníkom, keď nová legislatíva vytvorila podmienky na prechod k paternalisticko-autoritatívnemu systému. Tretia kapitola je venovaná práve tejto epoche ohraničenej rokmi 1792 a 1848. Je to tzv. napoleonská alebo predmarcová éra. Cenzúra už nebola nástrojom zušľachťovania obyvateľstva, ale represie. Potom, ako v predchádzajúcich desaťročiach stálo v centre diskurzu šťastie občana, slúžila teraz cenzúra zachovaniu verejného pokoja a zabráneniu rozptylu ideí, ktoré „mätú jeho záujmy a poriadok“. V rámci tohto obdobia sa vyformovalo niekoľko homogénnych úsekov. V 40. rokoch sa neustále vzrastajúci knižný trh vymkol kontrole. Táto časť je opäť

najmä kompilátom z publikovanej literatúry. Viac ako v starších obdobiach umožnili pramene analyzovať prácu a osobnosti cenzorov alebo cenzúru novín. V predmarcovom období sa k dozoru tlače pripojilo systematické sledovanie podozrivých osôb agentami. Pramene odkrývajú tajný knižný obchod a opatrenia kníhkupcov, ich správanie, protesty, sťažnosti. Rovnako vzťahy s autormi sa javia ako napäté, cenzori sa zdali byť ich prirodzenými nepriateľmi. Aj táto časť vrcholí komentovanou štatistikou. Vznikla nielen vďaka dátam zo súpisov, ale aj iných zdrojov – dát nemeckej knižnej produkcie prevzatých z *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis* a tiež *Mess-Jahrbücher des Deutschen Buchhandels*. Štatistiky a ich analýza opäť podčiarkli to, čo vieme, ale zároveň upozornili na dosiaľ nepovšimnuté, či málo povšimnuté javy obdobia. Napríklad, že malý počet zakázaných rukopisov možno vnímať ako autocenzúru autorov alebo že dnešná „klasika“ (Balzac, Hugo, Schiller, Dumas a iní) bola v tomto období na indexe medzi frivolnými románmi a politickými pamfletmi.

Pre slovenského a maďarského čitateľa môže byť zaujímavá odbočka k vydavateľstvu Otta Wiganda, ktorý sa medzi najviac zakazovanými producentami umiestnil na 8. mieste. Jeho podnik a pobočky sídlili v 20. rokoch 19. storočia v Košiciach a v Bratislave, neskôr sa presunul do Pešti. Publikáciami podporoval národné oslobodzovacie hnutie Uhorsku, angažoval sa za liberálne reformy. Aj preto ho sledovala rakúska polícia a nakoniec sa musel vrátiť do Lipska.

Komentované štatistiky však majú aj svoje obmedzenia. O niektorých javoch knižného trhu a literárneho života nevytvádzajú, nemôžu ich podchytiť. V období trvajúcom bezmála sto rokov sa znásobila produkcia i dovoz. Indexami zachytené zákazy nie sú vnímané v tomto kontexte. Zároveň sa mimo tohoto obzoru dostal nie marginálny segment kníh, ktoré z rôznych dôvodov kolovali po krajine bez zásahu cenzúry – triviálna, braková a jarmočná produkcia. Cenzúra nebola takým centrom mediálneho života, akým sa na základe súpisov môže zdať. Knihtlačiarstvo a kníhkupectvo bolo aj ekonomickou aktivitou a v tomto období ho už podstatným spôsobom ovplyvňovalo to, čo môžeme nazvať ponuka a odyt.

Zatiaľ čo tretia kapitola sledovala storočie cenzúry z uhla pohľadu centrálnych viedenských úradov, štvrtá kapitola predstavuje pohľad na vzdialenejšie územia monarchie – Čechy a (jazykovo) talianske územie. Peter Píša a Michael Wögerbauer spracovali kapitolu venovanú Českému kráľovstvu tak, aby ukázali, ako sa idea centralizácie, pretavená do legislatívy, trieštila v lokálnych podmienkach na bariérach a kompetenčných nedostatkoch, ktoré otvorili účastníkom knižného trhu priestor na presadzovanie svojich záujmov. To v konečnom dôsledku spôsobilo, že legislatívne zámery sa nepresadili v praxi dôsledne a ich účinok nebol ideálny. Ako hlavný problém centralizácie, vnímajú skutočnosť, že hoci mali byť centrálné súpisy zakázaných kníh prostriedkom zjednotenia, obsahovali predovšetkým zahraničné importované diela. Proti zámeru centralizácie pôsobil aj nedostatok vedomostí a poznatkov viedenských cenzorov a nedostatočné jazykové kompetencie (čeština, hebrejčina). Poukazujú na „konkurenčné“ cenzorské inštitúcie (Rím a Viedeň) a na akési súperenie medzi pražskou cenzorskou komisiou a arcibiskupským konzistóriom, ktorý možno interpretovať aj zápas konzervatívneho a moderného. Identifikujú postupnú profesionalizáciu cenzorského aparátu a približujú osobnosti a pôsobenie niekoľkých cenzorov (okrem iných aj Pavla Jozefa Šafárika). Zachované posudky im umožnili analyzovať argumentáciu cenzorov.

Daniel Syrový spracoval pohľad na talianske jazykové oblasti habsburskej monarchie. V súlade s kontextom monografie ponúka pohľad na organizáciu cenzúry najmä sprístupnením a interpretáciou kvantitatívnych dát.

Cenzúra divadla je v monografii spracovaná ako autonómna oblasť najmä vďaka svojmu špecifickému postaveniu a samostatnej legislatíve. Kapitola prináša prehľad najdôležitejších organizačných opatrení a niekoľko prípadových štúdií cenzorských káuz divadelných diel známych autorov (Schiller, Lessing, Shakespeare a iní).

Šiestu kapitolu inšpirovali zachované cenzorské posudky. Vznikli tak prípadové štúdie ako mikropohľad na prácu cenzorov. Takmer štvrtina posudkov viedenskej cenzorskej komisie vznikla v súvislosti s periodikami, a preto bolo možné venovať im samostatnú kapitolu obsahujúcu komplexné informácie o ich význame a ideových trendoch, ktoré v danej dobe prezentovali (*Allgemeine Deutsche Bibliothek* – vlajková loď berlínskeho racionalizmu a pod.) Kapitola *Chroniques scandaleuses* je venovaná pornografii a erotike, ale tak ako v prípade novín, nejde tu len o výpočet cenzorských prípadov, ale precízny výklad literárno-recepčných aspektov tohto žánru naprieč storočiami, kde pornografická klasika reprezentovala náboženskú a sociálnu kritiku a presvedčenie, že sloboda v oblasti sexualitý je schopná podporiť oslobodenie myslenia.

Základný prameň – cenzorský posudok – umožnil pomenovať najviac sa opakujúce, kľúčové problematické motívy textu. Patril k nim motív diabla a samovraždy a jeho zákaz možno vnímať ako osvietenskú snahu ochrániť poddaných pred škodlivými a ohrozujúcimi myšlienkami. Posudky zároveň umožnili abstrahovať a popísať pôsobenie cenzúry v literárnom živote na najvýznamnejších autorov epochy nemeckého klasicizmu a romantizmu, francúzskej a anglo-amerikkej románovej literatúry a dramatickej tvorby.

Monografia neobsahuje klasické zhrnutie, ale akýsi výhľad, víziu ďalšieho bádania. Norbert Bachleitner sa vracia k téze z úvodu, že vplyv cenzúry na autorov, žurnalistov, vydavateľov, kníhkupcov, knihovníkov a iných príslušníkov literárneho a kultúrneho života nemožno preceňovať. V podmienkach, kde štát a cirkev stanovili normy povoleného, nemožno hovoriť ani o autonómii literárneho poľa, ani o slobode vied. Zároveň ale len ťažko vieme zodpovedať otázku, či bola cenzúra naozaj ochranou náboženstva a štátu alebo len „výplod arogancie a paranoje“ vládncích. Pravda ležiacu niekde uprostred bude možné v budúcnosti ďalej hľadať aj prostredníctvom komparatívneho výskumu, identifikujúcemu prieniky a odlišnosti, regionálne a konfesijné zvláštnosti v iných krajinách monarchie a mimo nej. Systematické skúmanie osobných a profesionálnych profilov cenzorov, ich sociálnej a finančnej situácie by mohlo ukázať na tendenciu prechodu od vzdelancov a klerikov v 18. storočí k „intelektuálnemu proletariátu“ nasledujúceho obdobia. Súpis zakázaných kníh možno podrobiť ďalšej analýze a vytvoriť prípadové štúdie k vedeckým odborom a disciplinám. Pramene ponúkajú pohľad na celé pole paravedeckej a príručkovkej literatúry od návodov ako vyhrať lotériu až po domáce liečiteľské rady. Môžu byť produktívnou bázou pre výskum každodennosti a mentalit.

Monografiu dopĺňa bohatá príloha zostavená najmä z vybraných protokolov cenzorskej komisie, najdôležitejších nariadení a predpisov formujúcich centrálnu, resp. rúčku cenzúru. Nájdeme tu aj *Denkschrift Franz Karl Hägelins, gedacht als Leitfaden für die Theaterzensur in Ungarn* (1795), v dejinách uhorskej cenzúry dosiaľ nie celkom docenený prameň.

Publikácia syntetizuje poznatky jednej celej epochy a nepochybne sa na dlhú dobu stane dôležitou oporou pre všetkých, ktorí sa zaoberajú cenzúrou a prienikovými oblasťami. Dielo má svoj teoretický a komparatívny rozmer. Ponúka moderné dejiny cenzúry ako dejiny reglementov, inštitúcií, káuz, ako databanku a zároveň interpretáciu kvantitatívnych zistení. Spojenie v úvode prezentovaných teórií s pramenným výskumom je jej najcitlivejšou časťou. Absencia záveru a jeho nahradenie víziami to viac-menej podčiarkuje. Norbert Bachleitner uzatvára etapu bádania v teritóriu *old censorship* – poznávania nariadení, cenzorov a ich posudkov. Otvára dvere etape *new censorship* – odkrývaniu „neviditeľnej“ cenzúry, ktoré už nie je možné oprieť o klasické, tu prezentované, pramene. Neviditeľné inhibície a zavrhnutia sú v dejinách komunikácie metodologickou hádankou, nielen podobnou, ale možno oveľa ťažšou, ako je to napríklad v prípade dejín čítania, a na jej vyriešenie bude potrebné vytvoriť interdisciplinárnu platformu.

Ivana Kollárová
Katedra knižničnej a informačnej vedy
FF Univerzity Komenského –
Ústredná knižnica SAV